

Володимир ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ

**РОЛЬ ПОЛЬСЬКОЇ ШЛЯХТИ У ФОРМУВАННІ
СВІТОГЛЯДНИХ ТА ІДЕОЛОГІЧНИХ ЗАСАД
УКРАЇНСЬКОГО МОНАРХІЗМУ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ–НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Під впливом європейських подій 1850-х років українська традиційна еліта вкотре мала можливості для реалізації своїх традиційних цілей – відродження Гетьманату і Руського князівства¹. Кримська війна, підготовка поляків до повстання в 1850-х–на початку 1860-х років, саме повстання 1863 р., коли польськими шляхтичами знову було підняте й українське питання, Валувеський указ про заборону української мови, який значною мірою був наслідком трактування царським урядом українців як можливих союзників поляків – всі ці події не лише не призупинили, а навпаки, інтенсифікували політичну і просвітницьку діяльність як правобережної, так і лівобережної української шляхти, надали цій діяльності деяких нових рис і характерних особливостей².

Виразником інтересів української шляхти Правобережжя виступив відомий письменник і політичний діяч Міхал Чайковський (1804–1886)³, який розглядав Україну як автономну одиницю в складі майбутньої реставрованої Речі Посполитої (на зразок відомої Гадяцької угоди, запропонованої в середині XVII ст. гетьманом Виговським щодо перетворення Речі Посполитої з двочленної структури на тричленну)⁴. В реалізації своїх устремлінь Чайковський намагався використати Туреччину, а також події Кримської війни 1853–1856 рр. Сам Чайковський (по материнській лінії був нащадком українського козацького гетьмана Івана Брюховецького) багато своїх творів – романи “Гетьман України”, “Вернигора” та ін. – присвятив українській істо-

¹ Див. про етапи самоідентифікаційних пошуків української традиційної еліти: *Potulnyckij Volodymyr. Das ukrainische historische Denken im 19. und 20. Jahrhundert: Konzeptionen und Periodisierung // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 45 (1997) H.1. S.2–30; Potulnyckij Volodymyr. The Image of Russia and the Russians in Ukrainian Political Thought (1860–1945) // Quest for Models of Coexistence. National and Ethnic Dimensions of Changes in the Slavic Research Center. Hokkaido University. Sapporo, 1998. P.172–180.*

² Про діяльність шляхти в цьому напрямі див.: *Потульницький В.А. Шляхта і консервативна державна ідея на Україні в 19-му–20-му столітті: проблеми історіографії та історіософії // Гетьман Павло Скоропадський та Українська держава 1918 року. Науковий збірник, присвячений 125-річчю від Народження Гетьмана Павла Скоропадського та 80-річчю проголошення Української держави 1918 року. Київ, 1998. С.66–71.*

³ Про особу М.Чайковського йдеться у численних наукових розвідках. Див.: *Рудницький Євген. До історії польського козакофільства // За сто літ. Київ, 1927. Вип.1. С.62–66; Шамрай Сергій. Київська козащина 1855 року // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. Київ, 1928. Т.20. С. 199–323; Rawita-Gawroński Fr. Michal Czajkowski (Sadyk Pasza). St.Petersburg, 1901; Piotrowiczowa Jadwiga z Wakulskich. Michal Czajkowski jako powieściopisarz.Wilno, 1932; Chudzikowska Jadwiga. Dziwne życie Sadyka Paszy. Warszawa, 1971; Grabowicz George. The History and Myth of Cossack Ukraine in Polish and Russian Romantic Literature. Harvard Univerity, 1975; Czaikowski Michal. Kozaczyna w Turcyj. Paris, 1857; Czaikowski Michal. Moje wspomnienia o wojnie 1854 roku. Warszawa, 1962.*

⁴ Текст Гадяцького трактату поданий у кн.: *Грушевський М. Історія України-Руси. Київ, 1937. Т.Х. 4.1. С.354–364.*

рії, особливо ідеї єдності українців і поляків⁵. У цьому його трактуванні Україна становить органічну частину Речі Посполитої, що опирається традиційному ворогові – Московщині. Чайковський був монархістом, у світогляді якого монархізм пов'язаний з козацькою ідеєю, згідно з яким він бачив автономну козацьку Україну під владою спадкового короля з династії Ягеллонів, який буде визнаний і шанований усіма, але не втручатиметься у справи автономного козацького війська⁶. Російські історики характеризували Чайковського одночасно як “палкого польського патріота і українофіла особливого типу, що мріє про фіктивну польсько-українську козацьку республіку, людину аристократичних імпульсів і водночас спроможну на неочікувані і низькі вчинки, улюбленою ідеєю якого було створення незалежних козацьких формувань”⁷.

Уродженець міста Гальчина на Житомирщині, Чайковський брав участь у повстанні 1830–1831 рр. у складі Волинського кавалерійського полку, сформованого з польської і української шляхти цього краю. Після розгрому повстання він емігрував у Париж, де солідаризувався з князем Адамом Чарторийським (1770–1861), однак його бачення української проблеми відрізнялося від поглядів лідера аристократичного табору польської еміграції. Сам Чарторийський декілька разів змінював свою думку з українського питання. Якщо в політичних поглядах Чарторийського як міністра закордонних справ за Олександра I не було місця для українського питання, то в еміграції (1831–1861), особливо коли виникла загроза російсько-турецької війни, Україна стала для Чарторийського проблемою цілком самостійного значення. В 1840-х роках у політичні плани князя входило зближення з українцями, в яких він вбачав потенційних союзників проти Росії і виділяв для них як для “братів” місце під спільним дахом майбутньої відбудованої Польщі⁸. У 1845 р. на урочистому зібранні в роковини повстання 1831 р. Чарторийський говорив до шляхти: “Фатальні непорозуміння розхитали давні добровільні пов'язання, але давні пам'ятки і традиції не втратили своєї сили; помилки вже ніколи не вернуться, а спільне терпіння, спільний інтерес і спільна надія на вільність повинні з'єднати нас тепер тісніше, ніж будь-коли досі. У важливості справи треба переконувати і їх [українців], і нас”⁹. Проте “весна народів” 1848 р. відсунула усі українські плани князя, і вже у 1850 р. він дійшов висновку, що “розвивати руську [українську. – В.П.] проблему не пора”¹⁰.

Натомість політичний світогляд Чайковського суттєво відрізнявся від поглядів Чарторийського певним підпорядкуванням уже польської справи українській. Як писав його біограф, історик польської літератури З.Швейковський, “Чайковський завжди вважав себе поляком, але ідея незалежної Польщі, без сумніву, була для нього другорядною справою. У його свідомості вона нерозривно пов'язана з ідеєю вільної України, і без неї повністю втрачала для нього привабливість і сенс. Русь Чайковський уявляв собі під владою ідеалізованої Польщі. Влада, проте, обмежувалася польським королем, який був далеким повелителем для України. Провідною ідеєю Чайковського було воскресіння Запорозької Січі, старої козацької України, у тій самій

⁵ Дослідники відзначають, що Чайковський підкреслював одну сторону свого походження і приховував іншу, згідно з якою один з його дідів був вихрещеним євреєм. Див. *Chudzikowska J. Dziwne życie Sadyka Paszy*. S.11–21.

⁶ Див.: *Лисак-Рудницький І. Історичні есе*. Київ, 1994. Т.1. С.255–256.

⁷ *Тарле Е.В. Крымская война*. Москва, 1950. Т.2. С.14–15.

⁸ Див. про це: *Handelsmann Marsel. Ukraińska polityka ks. Adama Czartoryjskiego przed wojną krymską*. Warszawa, 1937. Відповідь Дмитра Дорошенка під цією ж назвою міститься в місячнику: “Przegląd Współczesny”. (Warszawa, 1939. Кн.1. S.130–144).

⁹ *Handelsmann M. Ukraińska polityka ks. Adama Czartoryjskiego ...* S.108.

¹⁰ *Ibid.* S.128.

формі і характері, що існували в добу польської незалежності [тобто за старої Речі Посполитої. – В.П.]. Він вірив, що стара Україна була втіленням найвищих життєвих ідеалів, тому її воскресіння вважав справою не локального, а радше європейського і навіть світового значення. За цією “святою”, за цією “божественною” Україною Чайковський тужив усе своє життя”¹¹.

Посланий Чарторийським у 1841 р. до Стамбула як політичний агент польської еміграції, Чайковський провів у Туреччині 30 років. Свою традиційну для правобережної української шляхти українсько-польську ідею він намагався реалізувати в процесі Кримської війни, використавши для цього Туреччину як ворога Росії та імовірного союзника майбутньої держави України і Польщі. Ще в 1853 р. перед початком військових дій він звернувся до великого візира з пропозицією створити під османським протекторатом козацький військовий підрозділ для боротьби з Росією. Пропозиція була прийнята схвально, і він почав формувати підрозділи з добруджійських козаків (нащадків козаків Задунайської Січі), дезертирів з російської армії, болгар, а також звільнених в’язнів¹². Службовою мовою у цих підрозділах протягом усього періоду їх існування була українська, а офіцерами призначались переважно поляки, ветерани повстання 1831 р., вихідці з України, земляки Чайковського, які з дитинства вільно володіли й українською мовою¹³.

Усього Чайковським було сформовано два полки: перший, у 1853 р., складався з 600 чоловік; другий, у 1854 р., налічував 450 чоловік і 350 коней¹⁴. Другий полк під тиском польської політики (вже без урахування української проблеми), яку проводили в той час чільні діячі польської еміграції – Чарторийський у Парижі і граф Владислав Замоїський у Лондоні – був відданий під командування англійців при загальному спротиві зі сторони турків і Чайковського. Проте у 1857 р. Чайковський отримав повноваження від військового міністра Туреччини Решид-паші утворити при першому полку другий полк драгунів. Цей другий полк складом 200 солдатів і кількадесят офіцерів досить швидко було сформовано¹⁵.

Турецький султан Абдул-Меджин (1823–1861) ставив за мету повернути протекторат над греками, румунами і сербами, тому пропозиція Чайковського долучити до цього протекторату звільнену від Росії Україну була сприйнята ним схвально. Ідея Чайковського полягала у відновленні Гетьманщини під турецьким протекторатом, згідно з традиціями козацьких гетьманів-васалів Османської імперії – Петра Дорошенка (1666–1676) та Пилипа Орлика (1710–1742), а також тих запорожців, які поселилися в Добруджі після зруйнування у 1775 р. Запорозької Січі. Чайковський планував вступити в Україну на чолі свого підрозділу, що, як він сподівався, мало викликати антиросійське повстання в Україні¹⁶. Полки Чайковського брали участь у військовій кампанії 1854 р., зокрема в оволодінні фортецею Сілістра на Дунаї, вони вступили до Бухареста після залишення його російською армією, і деякий час Чайковський був навіть військовим губернатором Бухареста – столиці Волоського князівства.

В умовах, що склалися, європейські держави, особливо Англія, під впливом якої перебував султан, українське питання як окреме не розглядали, більше того, не ви-

¹¹ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Т.1. С.255.

¹² Pawlicowa Maria. O formacjach kozackich w czasie wojny krymskiej // Kwartalnik historyczny. 1936. №50. S.3–50, 622–654.

¹³ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Т.1. С.258.

¹⁴ Pawlicowa Maria. O formacjach kozackich w czasie wojny krymskiej. S.20, 45.

¹⁵ Ibid. S.630, 653.

¹⁶ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Т.1. С.259.

знавали його існування. Вони лише керувалися ідеєю ослаблення Росії шляхом вирішення польського протистояння, протегуючи Чарторийського і Замойського¹⁷. Якщо Туреччина планувала вести війну на Дунайському фронті і при подальшому сприятливому розгортанні подій перенести її за сценарієм Чайковського на Україну, то Англія і Франція, беручи до уваги й австрійські вимоги, вирішили основним центром війни зробити Крим. У 1855 р. Австрія окупувала дунайські князівства, і турецькі війська разом з легіонами Чайковського були відведені від кордону Росії по Дніпру до Болгарії. Після цього Чайковський уже не брав участі у військових діях, а після укладення Паризького миру 1856 р. його надії, як і сподівання його соратників Чарторийського і Замойського, були поховані остаточно.

Крім Чайковського, у 50-ті роки виразником інтересів правобережної української шляхти виступав ще один її представник – Францішек Духінський (1816–1893)¹⁸. Він завжди підкреслював своє українське походження і, підписуючи власні праці, до свого прізвища додавав “Kijowianin” (Киянин). Духінський навчався в школі отців-василіан в Умані, з якої вийшли видатні представники польського літературного українофільства – Богдан Залеський, Северин Гоцинський, Олександр Гроза та ін. З 1834 по 1846 р. він проживав у Києві, а в 1846 р. як учасник польської конспірації виїхав до Парижа через Константинополь. Ще в Києві Духінський дійшов висновку, що єдиною умовою відбудови Польщі є повна національна незалежність українців, котрі, маючи власну державу, укладуть добровільний державний союз з Польщею, з якою вони пов’язані походженням, культурою й історичною минувиною. Духінський виробив політичну програму, яку згодом сформулював у листі від 13 липня 1850 р. до графа Владислава Замойського. Ця програма містила три основні пункти: 1. Польща у своїх кордонах перед 1654 р., які простягаються до тогочасних кордонів Туреччини зі сходу і півдня, з Шлеськом на заході і до Балтійського моря на півночі, творить спільну державу як для власного, так і для інших народів; 2. Внутрішній уклад Польщі має бути побудований на основі Гадяцької унії 1658 р. – федерація Польщі, Литви і Русі (України); 3. Самостійність русинів є наймогутнішим внутрішнім двигуном для відбудови Польщі¹⁹. Наприкінці 1840-х–на початку 1850-х років Духінський допомагав Чарторийському організовувати польські легіони в Папській державі, у П’ємонті; у 1849–1855 рр. перебував у Константинополі, де допомагав Чайковському, а після Паризького миру 1856 р. оселився в Парижі й зайнявся активною науково-пропагандистською та публіцистичною роботою. Спершу Духінський був прихильником Чайковського, оскільки останній глорифікував Україну, але згодом, після навернення Чайковського до мусульманства, став чи не найбільшим його ворогом²⁰. Згодом Духінський навіть назвав Чайковського “турецьким шпигуном”²¹.

Оптимальним союзником у справі ймовірного втілення в життя в майбутньому концепції Великого князівства Руського Духінський обрав Францію. Ця орієнтованість на Францію продовжувалась увесь завершальний період його діяльності в 1860-х–1890-х роках. Духінський намагався довести теоретичну ідею про так зване “туранське” походження великоросів і про азійський характер їх цивілізації, який

¹⁷ Див. про ці події: *Hurewitz J.* Diplomacy in the Near and Middle East. New York, 1972; *Holland I.* The European Concept in the Eastern Question. Oxford, 1885; *Judd W.* The Crimean War. London, 1975; *Bourne K.* The Foreign policy of Victorian England. Oxford, 1970; *Goldfrank D.* The Origins of the Crimean War. New York, 1994; *Temperley H.* England and the Near East. The Crimea. London – New York – Toronto, 1936.

¹⁸ Біографія Ф. Духінського подана у статті: *Возняк М.* Францішек Духінський // Діло. 1935. № 101.

¹⁹ *Pisma Fr. Duchńskiego.* Rapperswyl, 1901. S. XXI–XXII.

²⁰ *Handelsmann Marcell.* Українська політика ks. Adama Czartoryjskiego. S. 145–150.

²¹ *Handelsmann Marcell.* Adam Czartoryjski. Warszawa, 1948–1950. T. 3. S. 62.

робить самих великоросів і створену ними деспотичну державу зовсім чужими і ворожими не лише українцям і полякам, а й усій Західній і Середній Європі²². Обґрунтовуючи свою концепцію міркуваннями антропологічними, етнографічними й історичними, Ф.Духінський відносив українців і поляків до народів арійських, а росіян – до туранських. Таким чином він викреслював Росію з числа народів не лише слов'янських, а й європейських²³. Він вважав, що великоруська народність постала через асиміляцію фінського і слов'янського елементів²⁴, що сама держава російська (московська) утворена шляхом не лише мирної колонізації, а й завоювання, і що історичні обставини, особливо понад 250-літня залежність Московії від татар, залишили в політичному і культурному житті російського народу глибокий слід (деспотичне самодержавство, грубість і суворість звичаїв, зневагу до жінки і т. і.). Експансія на Схід до Азії і тісні зв'язки з азійськими народами теж відіграли свою роль, оскільки особливі умови господарювання розвинули серед великоруського народу спільне володіння землею, земельний і господарський комунізм і колективізм. Духінський підкреслював, що саме цими рисами великорос радикально відрізняється від українця, у якого розвинувся індивідуалізм у житті найбільшою мірою, і володіння землею так само засноване на індивідуальній основі²⁵. Ці думки і книга Духінського викликали схвальну оцінку французької преси, а сам автор навіть отримав листа від відомого французького історика професора Генрі Мартена (Henri Martin), де той писав, що цілком поділяє думки Духінського про те, що справжня Європа закінчується в басейні Дніпра, і що московити, будучи туранцями по расі і по духу, не належать до європейського суспільства; їх законна роль знаходиться в Азії, і в Європі не буде миру, безпечності і порядку, поки не буде знищено заповіт Петра Великого²⁶. Духінський розвинув досить велику активність, пропагуючи серед поляків і французів свої погляди, зокрема з українського питання. В 1860-х–1890-х роках Духінський дотримувався старих поглядів щодо розв'язання українського питання в контексті польського і побудови окремої держави українців – Великого князівства Руського. У 1871–1872 рр. у львівському релігійному журналі “Основа” він видав ряд статей про окремішність українців і росіян²⁷, які за тематикою можна поділити таким чином: 1. Співвідношення російської й української мов²⁸; 2. Відмінності українців від поляків і росіян під поглядом: а) гідрографічним; б) орфографічним; в) походження і цивілізації²⁹. Львівська “Основа”, створена групою українських політиків під проводом віце-

²² *Duchński F.* Peuples arias et tourans, agriculteurs et nomades. Necessite des reformes dans l'exposition de l'histoire des peuples arias – europeans et tourans. Paris, 1864.

²³ *Grabski Andrzej Feliks.* Historiografia i polityka. Warszawa, 1979. S.35.

²⁴ Цього твердження не заперечували й самі російські історики. Див.: *Кавелин К.* Собрание сочинений. Санкт-Петербург, 1897. Т.1. С.599.

²⁵ *Duchński F.* Peuples arias et tourans, agriculteurs et nomades. S.134–167.

²⁶ *Henri Martin.* La Russie et l'Europe. Paris, 1866. P336, 345. (Книга Мартена співзвучна з теорією Духінського).

²⁷ Духінський сам признався у виданій ним у 1892 р. брошурі “Stosunki z księciem wojewodą Czartoryskim i jego rodziną” (Paris, 1892) про авторство статей в “Основи”.

²⁸ Основа. 1871. №2. С.52–69.

²⁹ Основа. 1872. №. 18–20. М.Возняк вважає, що Духінський був автором і третьої статті, написаної в формі кореспонденції – “Лист русинів з Цюріха з приводу Шевченківського вечора, даного Просвітою за підписом “Русини з Цюріха” (Див.: Діло. 1935. №.100). Крім того, Возняк стверджує, що саме Духінський подав до “Основи” 1870 р. (№. 4–8, 10–11, 21–22, 25–26) “Гадки і замітки о російській історії К.Кавеліна, з редакційною приміткою, що друкує думки талановитого російського вченого, щоб читачі переконались, наскільки є правдою твердження, ніби українці і росіяни становлять один народ, а також як антипод до тверджень московфільського львівського “Слова”, яке, за словами автора, від 1866 р. працює над затемненням понять про справжні відносини між українським і російським народами” (Там само).

маршалка галицького сейму Юліана Лаврівського, яка шукала зближення і порозуміння з поляками, видавалась за гроші польських консерваторів³⁰. Духінського підтримували впливові французькі інтелектуали, які розглядали його українські погляди в контексті власних антиросійських настроїв; крім того, він був членом різних французьких наукових товариств, виступав з циклами лекцій. Він робив усе це настільки вдало, що французьке Міністерство Освіти навіть впровадило його теорії до шкільної програми³¹. Незважаючи на це, погляди Духінського викликали негативну реакцію українських народників, а також ряду російських і польських учених і публіцистів. Зокрема, Микола Костомаров на сторінках петербурзької “Основи” умістив дві статті: “Ответ на выходы газеты “Сзас” и журнала “Revue contemporaine” и “Правда полякам о Руси”³². У них Костомаров виступив і проти теорії про “туранське” походження великоросів, висунутої Духінським. Костомаров з цього приводу зазначав: “... Великоруси не фіни, а слов’яни, бо не знають фінської мови, а говорять слов’янською. Правда, багато фінської крові ввійшло до великоруської, але вона засимілювалась з слов’янською. Примішка фінського племені не залишилась без впливу на матеріальний і інтелектуальний уклад великоруського народу, але гору взяла слов’янська стихія”³³. Однак у полеміці Костомаров не згадує Духінського.

Як відповідь на книгу Духінського з’явилась стаття на сторінках відомого російського місячника “Отечественные записки” під назвою “Историк Духинский из Киева и его ученики из французских сенаторов”³⁴. Ця анонімна (без підпису) публікація, хоч і сповнена іронії, проте не спростовує по суті всіх теорій Духінського. З критикою Духінського виступив також відомий польський учений, тоді професор (1886) Дерптського університету Бодуен де Куртене, який у своїй брошурі звернув увагу на велику моральну шкоду, що її завдає теорія Духінського³⁵. Ця шкода, на думку де Куртене, полягає у своєрідній реакції з російського боку і призводить до погіршення польсько-російських взаємин. Він вважав значною мірою нетактовним надання ювілею Духінського характеру національного свята і називав його ювілеєм хронічних історичних помилок³⁶. Де Куртене заперечив твердження Духінського про суттєві відмінності між поляками, росіянами й українцями і висловив думку, що, очевидно, ці невеликі відмінності пояснюються різницями ступеню розвитку, тобто хронологічними³⁷.

Однак попри критику, якій були піддані праці Духінського як польськими, так і російськими вченими, саме його думки започаткували консервативну школу в польській історичній думці, до якої належали визначні польські історики Валеріан Калінка, Міхал Бобжинський, Антоній Ролле, Едвард Ліковський, Йозеф Шуйський, Станіслав Смолька, Станіслав Тарнавський³⁸. Ідеї цієї консервативної краківської школи істориків мали великий вплив на формування як історика і шляхетського ідеолога його земляка, теж шляхтича з Правобережної України, майбутнього творця гетьманської консервативної концепції в українській політичній та історичній думці

³⁰ Франко Іван. Нарис історії української літератури. Львів, 1910. С.222–223.

³¹ Grabski Andrzej Feliks. Historiografia i polityka. Warszawa. 1979. S.58–59.

³² Див. відповідно: Основа. 1862. №.2 і 1862. №.10. Обидві статті ввійшли до збірника “Науково-публіцистичні статті М.Костомарова”, виданого Українською Академією Наук у Києві 1928 р.

³³ Костомаров М. Науково-публіцистичні статті. С.79.

³⁴ Отечественные записки. Санкт-Петербург, 1864. Т.СХL. С.426–448.

³⁵ Courtenay Baudouin de. Z powodu jubileuszu prof. Duchńskiego. Kraków, 1886.

³⁶ Ibid. S.39.

³⁷ Ibid. S.23–24.

³⁸ Про польських консерваторів див.: Потульницький В.А. Теорія української політології: Курс лекцій. Київ, 1993. С.44–50.

В'ячеслава Липинського (1882–1931), який у період з 1903 по 1914 рр. з короткими перервами працював і вчився у Кракові і теорія якого вперше об'єднала теоретично ідеї лівобережної і правобережної шляхти³⁹.

Вступивши на політичну арену в 1907–1908 рр., Липинський відразу заявив про себе як продовжувач ідейно-теоретичних орієнтацій правобережної української шляхти в пошуках їхньої ідентичності з Україною. Вже у 1908 р. В.Липинський, ставлячи за мету створення “Товариства прихильників української культури”, організував зібрання шляхтичів переважно українського походження, де виступив з доповіддю. З цього приводу він писав тоді М.Грушевському, що вважає себе представником “тої групи людей, що, належачи походженням своїм до спольщеного шляхетсько-українського суспільства, вважає себе українцями”⁴⁰. Зокрема, про свою доповідь, яку з “стратегічних” (як він сам зазначав) цілей він вирішив зробити по-польськи, Липинський писав: “На другий день після відчиту зібрались ті, що більше зацікавились справою, порушеною мною – історичне обосновання “українства” спольщеної української шляхти і єднання на культурнім полі з українським рухом взагалі, шляхти – чи вважатиме вона себе польською, чи українською – як класу свідомого, а значить, з обов'язку і для добра цілої країни і всіх її мешканців, а значить, і для себе”⁴¹.

Прагнучи допомогти шляхті, яка віками проживала на правобережних українських землях, відродити українську шляхетську свідомість і культуру і стати однією з еліт українського народу, а також намагаючись ототожнити себе з програмою створення української державності під проводом цієї шляхти, В.Липинський з трьома товаришами – теж шляхтичами з Правобережної України – Леоном Радзейовським, Богданом Ярошевським і Тадеушем Михальським – заснував у Києві часопис “Przegląd Krajowy” (1909–1910). У проспекті, виданому в Києві в квітні 1909 р. і підписаному Л.Радзейовським, були окреслені положення, які відбивали спрямування часопису: “В ім'я добра нашого краю, маючи на меті його духовно-культурне й економічне піднесення, прагнучи, аби пишним цвітом розквітло людське життя на нашій розлогій Русі-Україні, розпочинаємо нашу працю... Ми є громадянами Русі-України, котру розуміємо як територіально-національну одиницю”⁴². Щодо вироблення у польської шляхти правобережної України специфічної лояльності і обов'язків стосовно країни проживання Радзейовський писав, що часопис буде досліджувати “життя українського люду – народу, котрий відроджується, щодо якого ми як верства заможніша і освіченіша маємо культурно-суспільні обов'язки”⁴³. Ви-

³⁹ Про Липинського див.: *Потульницький В.А.* Обзор фондов украиники Восточноевропейского архивного института в Филадельфии, Австрийской национальной библиотеки в Вене // Перестройка в исторической науке и проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин. Тезисы докладов 5-й Всесоюзной конференции. 30 мая–1 июня 1990 г. Киев, 1990. С.142–145; *Потульницький В.* Історія української політології (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). Київ, 1992. С.108–168; Концепція української державності в творчості Вячеслава Липинського // Українська еміграція: історія і сучасність. Львів, 1992. С.339–359; Політична доктрина В.Липинського // Український історичний журнал. 1992. №. 9. С.37–45; В.Липинський і проблема політичної культури // Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. Київ, 1993. С.123–138; Вячеслав Липинський–політолог // Вячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. Київ–Філадельфія, 1994. С.103–115.

⁴⁰ Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДА України) в Києві. Ф.1235. Оп.1. Спр.604. Арк.7–10.

⁴¹ Там само. Арк.4.

⁴² Prospekt tygodnika politycznego, społeczno-ekonomicznego i literackiego // Przegląd Krajowy. Kijów, 1909. Kwiecień.

⁴³ Ibid.

користовуючи термін “Русь-Україна”, запроваджений Володимиром Антоновичем, Липинський і його однодумці водночас не наслідували хлопоманів, які вважали, що мусять порвати зі своїм суспільним середовищем. У 1909 р. В.Липинський окреслив себе як “українця польської культури”⁴⁴. Про тих, хто, як і він сам, обрав український тип шляхетської національної свідомості, Липинський писав: “Ми ж, котрі спільно з цим народом зробили це через почуття прив’язаності до цього народу, почуття, яке ніколи не згасало у грудях принаймні частини спольщеної української шляхти і яке тепер, разом з відродженням нашого народу, перетворилось з неясного почуття спільноти на почуття національної свідомості і добровільного національного пов’язання з нашим людом”⁴⁵. Не лише в соціально-політичному, а й в ідеологічному плані В.Липинський і його товариші стояли ближче до Чайковського і Духінського, ніж до Антоновича, Рильського й інших хлопоманів. Працюючи в архівах і ближче знайомлячись з історією України, В.Липинський переконувався, що діяльність гетьмана Богдана Хмельницького мала конструктивний характер насамперед завдяки його участі в справі представників української шляхти. В тому ж 1909 р. Липинський писав: “Ми є громадянами цього краю... культура цього краю може бути тільки українською, і, більше того, як показує наша історія [шляхти. – В.П.] вона не є нам чужою”⁴⁶. Необхідність відтворити шляхетську перспективу української історії Липинський уже в ці роки поставив перед собою і своїми однодумцями як основне найближче завдання. “Історія нашого краю, – зазначав він, – має ще багато неясних, невисвітлених, недосліджених належно сторінок. Нічого дивного, адже займалися нею донедавна не українці, а росіяни або поляки. Русь-Україну вони трактували як одну з провінцій польської чи російської держави, розглядаючи лише побіжно місцеве життя в його оригінальних проявах, котрі свідчать про самотність життя українського народу, про відособленість, індивідуальність України”⁴⁷.

Часопис Липинського і його однодумців “Przegląd Krajowy” існував на гроші його видавців, а також на пожертви прихильників з кіл правобережної шляхти і митрополита української греко-католицької церкви в австрійській Галичині графа Андрея Шептицького. Липинський познайомився з ним у 1908 р. і листувався до смерті в 1931 р. Обох шляхтичів єднала спільність поглядів не лише на доцільність заснування часопису, а й на більшість суспільних, політичних, релігійних та ідеологічних питань. 27 березня 1909 р. Липинський писав з Кракова Шептицькому про тижневик “Przegląd Krajowy”, в редакції якого він тоді в Києві працював: “З вірою в правдивість і живучість нашої ідеї беремось до праці. Думаєм, що зустрінем спочуття та підмогу з боку суспільності, і це для нас найважливіше – з боку тих, хто досі своїм життям та діяльністю показував нам шлях до кращої будучини нашого рідного краю, можливої лише при **всестановім** [підкреслення мос. – В.П.] відродженню і всестороннім розвитку українського народу”⁴⁸. А.Шептицький, зі свого боку, 5 травня 1909 р. повідомив Липинського про передачу тисячі корон для редакційного комітету тижневика⁴⁹.

⁴⁴ Lipiński W. Dwa wyjaśnienia // Przegląd Krajowy. 1909. №7. S.1.

⁴⁵ Ibid. S.2.

⁴⁶ Lipiński W. Szlachta na Ukrainie. Udział jej w życiu narodu ukraińskiego na tle jego dziejów. Kraków, 1909. №1. S.6.

⁴⁷ Lipiński W. Daniel Bratkowski // Przegląd Krajowy. 1909. №1. S.6.

⁴⁸ Там само. Арк.21.

⁴⁹ ЦДА України у Львові. Ф.358.Оп.1. Спр.292. Арк.14.

Тоді ж Липинський задумав видати тритомний збірник статей під назвою “Z dziejów Ukrainy”, який мав стати продовженням думок часопису “Przegląd Krajowy”. В своєму листі від 1 серпня 1908 р. до співредактора останнього Б.Ярошевського Липинський ділився планами друкувати в новому збірнику матеріали, що не встигли побачити світ у часописі⁵⁰. Слід зазначити, що правобережний шляхтич Б.Ярошевський не лише ідентифікував себе з Україною, а й з часом змінив своє прізвище на прізвище гетьмана Сагайдачного – Конашевич⁵¹.

Задум Липинського і його однодумців полягав у пошуці традицій правобережної шляхти українського походження в розвитку історичної думки, літератури і суспільно-політичних змагань на українському ґрунті. В листі до М.Грушевського від 8 грудня 1910 р. Липинський повідомляв про плани видавати книгу “Z dziejów Ukrainy” в трьох томах, кожен з яких розкривав би: минуле, відродження і сучасність⁵². Перший том збірника, що вийшов у 1912 р. в Кракові польською мовою, містив ряд статей про козакуючу шляхту в XVII ст., її участь у повстанні Хмельницького і побудові Гетьманату, її політичні помилки щодо усунення з гетьманства сина гетьмана Юрія Хмельницького і обрання на його місце Виговського, що привело державу до руїни, про приєднання католицької шляхти Пинського повіту до держави Богдана Хмельницького і про мотиви, які спонукали шляхту до цього кроку тощо⁵³. В своєму листі до С.Єфремова від 1 лютого 1912 р. Липинський повідомив про свій план (так і не реалізований) видання наступних томів альманаху, присвячених польсько-українським контактам. “З головніших статей, – писав він, – в цьому другому томі підуть коротенькі монографії про Падурю, Шашкевича, Осташевського, Чайковського, Совінського, Свінцицького (Павла Свого) з виймками їх творів ... стаття про українську школу поетів польських (Залеський, Гоцинський, Мальчевський, Олізаровський) і так званих подоляків (Заборовський, Гославський, Яблонський) ... статті більш суспільного характеру про Терлецького (монах-василіанин, повстанець 1831 р.), Якова Яворського (хлопоман, з 1876 р. в польській еміграції), Антоновича і Рильського”⁵⁴.

Діяльність Липинського і його товаришів надзвичайно сприяла австрійському вирішенню польського питання, яке підтримали не лише офіційні політичні габсбурзькі чинники, а й митрополит Шептицький і очолювана ним українська греко-католицька церква в Галичині. Це розв’язання, яке напередодні і в ході війни отримувало свою еволюцію, передбачало як один із варіантів створення під егідою Габсбурзького дому васальної польської держави з галицьких австрійських і правобережних українських земель історичної Польщі, в якій би з території Східної Галичини, Буковини, Поділля і Волині утворився автономний коронний край Україна. У листопаді 1914 р. австрійський посол у Константинополі отримав від австрійського міністра закордонних справ Бертольда ноту для турецького уряду, де заявлялося: “Нашою головною ціллю в цій війні є тривале ослаблення Росії, тому на випадок нашої перемоги створення незалежної української держави було б нам дуже по душі”⁵⁵. У 1915 р. австрійський посол до Німеччини висунув проєкт створення коронного

⁵⁰ Центральна наукова бібліотека ім. Вернадського АН України (далі ЦНБ АН України) в Києві. Ф.3317. №.579.

⁵¹ *Pobog-Malinowski W.* Najnowsza historia polityczna Polski. 1864–1945. Paryż, 1953. T.1. S.72.

⁵² ЦДДА України в Києві. Ф.1235. Оп.1. Спр.604. Апр.25–29.

⁵³ *Lipiński W.* Z dziejów Ukrainy. Kraków, 1912.

⁵⁴ ЦНБ АН України в Києві. Ф.317. №.704

⁵⁵ *Fischer Fritz.* Griff nach der Weltmacht: Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland. 1914/ 1918. Düsseldorf, 1961. S.151.

краю України (Kronenland Ukraine) зі Східної Галичини, Буковини і прикордонних земель Наддніпрянської України⁵⁶.

Здивовані традиційною консервативною політикою і позицією митрополита Шептицького, лідери західноукраїнської націоналістичної інтелігенції, які були, зокрема, послами до австрійського парламенту і підтримували тісні зв'язки з Т.Масариком та іншими лідерами чеського національного відродження, інтерпретували підтримку Андреем Шептицьким українського руху в Галичині як намір приховати свої справжні ідеали і цілі. В 1908 р. Кирило Трильовський, радикальний український депутат до австрійського парламенту, чотири рази назвав Шептицького Валленродом⁵⁷ (за знаменитою поемою Адама Міцкевича “Конрад Валленрод”, її головний герой литовський лицар Валленрод вступає до тевтонського ордену з метою відімести йому за розорення своєї батьківщини і привести орден до поразки)⁵⁸. У цьому ж 1908 р. вже в іншому, зв'язку, редакція львівської газети “Діло” назвала Шептицького чужинцем, інспірованим традицією валленродизму⁵⁹. Таке ставлення українських діячів з національно-демократичного табору до позиції графа Шептицького пояснювалось багатьма причинами. По-перше, з 1890-х років до Першої світової війни національний рух у Галичині був переважно секулярним і, судячи з його маніфестацій, відверто ворожим до церкви. Зокрема, на українському студентському конгресі у Львові, що проходив 11–14 липня 1909 р., соціал-демократ Донцов виступив проти церкви як ворога всілякої свободи і засудив християнську етику як втілення фарисейства⁶⁰. Під впливом його промови студентський конгрес прийняв резолюцію, що закликала до повного вилучення церкви і релігії з навчально-освітньої системи⁶¹. Греко-католицький префект Онуфрій Волянський назвав конгрес “продуктом чеського фраймасонства”⁶². По-друге, сам митрополит робив усе можливе для налагодження стосунків між українськими і польськими лідерами на українському ґрунті, що особливо виявлялось в його обіцянках відкрити Український університет у Львові і збільшити українське представництво у провінційних зборах. Обидві домовленості залишились невиконаними в результаті розв'язання Першої світової війни і розпаду Австро-Угорської монархії⁶³. Нарешті, митрополит не робив жодної різниці на галицькому ґрунті між русофілами, народодвоями чи радикалами, використовуючи узагальнююче формулювання “наш народ” і дозволяючи русофілам видавати консисторіальні документи в їхній версії української мови⁶⁴. Разом з тим митрополит мав виразну ворожу позицію як до російської політики, так і до російської церкви, вважаючи, що вона базувалась на владі держави і завжди була її вірним інструментом⁶⁵. Шептицький чи не єдиний з греко-католицьких ієрархів

⁵⁶ Haus-Hof und Staatsarchiv Wien. PA. Karton rot 842. Krieg 4. Allgemeins. 1914–1915. Hohenlohe an Barian. 9.8. 1915.

⁵⁷ Трильовський К. Потоцький, Січинський, Шептицький (промова посла доктора Трильовського, виголошена в Раді державній 22 мая 1908 року). Коломия, 1908. С.56–59.

⁵⁸ Мицкевич Адам. Конрад Валленрод // Мицкевич Адам. Избранные произведения (пер.с польского). Москва, 1955. Т.1. С.319–406.

⁵⁹ Див.: Ad majorem Poloniae gloriam // Діло. 1908. XXIX. 182. С.2.

⁶⁰ Сосновський М. Дмитро Донцов, політичний портрет: з історії розвитку ідеології українського націоналізму // НТШ.Бібліотека українознавства. Нью Йорк–Торонто, 1974. С.85–87.

⁶¹ З'їзд української академічної молоді // Діло. 1909. XXX. 152. С.3.

⁶² Волянський О. З нагоди з'їзду української академічної молоді // Руслан. 1909. XIII. 148. С.2.

⁶³ Sírka Ann. The Nationality Question in Austrian Education: the Case of Ukrainians of Galicia. 1867–1914. European University Studies. Series III.: History and Allied Studies. Frankfurt am Main, 1980. Vol. CXXI. P.155.

⁶⁴ Дорошенко Володимир. Великий митрополит (пам'яті Митрополита А.Шептицького): спогади і нариси. Бібліотека Логосу. Йорктаун, Саск, 1958. С.13, 26.

⁶⁵ Царський в'язень. 1914–1917. Львів, 1918. С.8.

з початку Першої світової війни протистояв у Галичині російському окупаційному режимові. Підтримуючи австрійські політичні плани щодо утворення автономного коронного краю Україна і всіляко сприяючи реалізації цієї мети, Шептицький разом з тим не надавав переваги ані одній з українських політичних партій. Щодо своєї позиції він зазначав: “Я не стою на позиції жодної групи з огляду простого факту морального нейтралітету. Роки роботи пішли в мене, поки моя нація зрозуміла, що мотиваціями моїх дій є любов до всієї нації”⁶⁶.

Загалом позиція митрополита Шептицького збігалася з позицією правобережної української шляхти на чолі з Липинським, зокрема в відстоюванні необхідності союзу поляків і українців на спільному ґрунті побудови української держави на зразок князівства Руського, а також в антиросійській протидії і династичних консервативних устремліннях⁶⁷. 5 грудня 1912 р. В.Липинський на прохання групи українських політичних емігрантів з Російської України написав неопублікований трактат “Меморіал до Українського комітету про наше становище супроти напруженої ситуації в Європі”, в якому висунув концепцію самостійної української держави, створеної на демократичних засадах. Комітет був заснований у Львові в березні 1911 р. Посилаючи цей документ до Андрія Жука, Липинський просив не розкривати його авторство усім членам комітету, окрім Володимира Дорошенка і Володимира Степанківського, оскільки, за його словами, “в майбутній австро-російській війні Україна не повинна визначати своєї орієнтації однозначно на боці Австрії або Росії”⁶⁸. В меморіалі Липинський стверджував, що “Україна в етнографічних границях стає незалежною державою (форма правління: конституційна монархія і евентуальна справа династії – австрійської, германської, чи може навіть російської – залежатиме від української конституанти і становища Європи) і під протекторатом Австрії або Росії зобов’язується заховати повний нейтралітет супроти цих двох держав”⁶⁹. Сам факт згадування правобережною шляхтою можливості вибору на відновлений український гетьманський стіл австрійського принца в поєднанні з їхніми вищенаведеними тісними контактами з митрополитом Шептицьким певною мірою проливають світло на появу в майбутньому на українській політичній сцені такого цікавого феномену, як полковник українських січових стрільців архикнязь Вільгельм Габсбург-Вишиваний, який, з одного боку, згідно з існуючим законом про спадкування, при будь-якому розкладі не міг би посісти габсбурзький престол, а з другого боку, був романтиком, настільки закоханим в Україну, що навіть писав українською мовою вірші⁷⁰.

⁶⁶ *Korolevskij Cyrille*. Metropolit Andre Szeptyckij. 1865–1944. Opera Theologicae Societatis Scientificaе Ukrainorum. Rome, 1964, Vol. XVI–XVII. P.69–70.

⁶⁷ Ці, а також нижченаведені міркування ще раз свідчать, що світогляд Липинського (всупереч твердженням Ярослава Пеленського. Див.: *Пеленський Я.* Передмова // Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Київ–Філадельфія, 1995. С.12.) ніколи не характеризувався дисконтуїтетом монархічних традицій і не мав жодних “демократичних” періодів. (Про нашу дискусію з цього приводу див.: *Потульницький В.А.* Історія української політології. Київ, 1992. С.111–115). Інша справа, що монархізм Липинського до Першої світової війни був типовим відламом про польського правобережного українського монархізму або польського монархізму українофільського типу (на зразок Чайковського, Духінського та інших).

⁶⁸ *Bilas Lew*. The International Development of V.Lypinskyj: His World View and Political Activity before World War I // *Harvard Ukrainian Studies*. 1985. Vol. IX. No ¾. P.280–281.

⁶⁹ *Пеленський Я.* Спадщина В.Липинського і сучасна Україна // В.Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. Студії. Київ–Філадельфія, 1994. Т.1. С.17.

⁷⁰ Про Вишиваного див.: *Гіряк Никифор*. Полковник Василь Вишиваний. Вінніпег, 1956. С.10, 19–20; *Терещенко Ю., Осташко Т.* Вільгельм Габсбург–Василь Вишиваний: з історії життя та діяльності // Гетьман Павло Скоропадський та Українська держава 1918 року. Науковий збірник, присвячений

У 1912–1914 р. В.Липинський поперемінно проживав у Кракові, на своєму хуторі на Уманщині і у Львові, продовжуючи своє кочове життя, яке він провадив по лінії: Київ–Краків–Женева–Львів з 1906–1907 рр., активно займався насамперед науковою роботою. Разом з тим уже перед війною Липинський зрозумів, що правобережна шляхта у своїй більшості для української гетьманської справи втрачена. Його найближчий товариш-співредактор і співзасновник часопису “Przeгляд” Леон Радзейовський у 1911–1914 рр. перейшов на позиції польської національно-демократичної орієнтації⁷¹. Подібні зміни, оскільки постала реальна можливість визволення Польщі, відбулися з багатьма товаришами Липинського по Уманському гуртку, де він проводив відчити. Залишившись майже один, Липинський пише наново українською мовою книгу “Шляхта на Україні”, що була видана в 1920 р. у Відні під назвою “Україна на переломі” – свою останню велику історичну розвідку. Темою української версії монографії В.Липинського стало створення Богданом Хмельницьким провідної української шляхетсько-козацької верстви та будівництво за її допомогою української держави⁷².

Лише події Першої світової війни об'єднали В.Липинського як виразника домагань правобережної української шляхти з представниками лівобережної української козацької шляхти. Останні на той час вже були досить добре організовані (Українська демократична хліборобська партія, союзи земельних власників), проте не мали в своєму середовищі професійного історика-теоретика, політолога й ідеолога, а водночас шляхтича, яким був В.Липинський і який міг теоретично обґрунтувати їхні традиційні козацько-гетьманські і землевласницькі ідеали, дати їм науково обґрунтовану програму та історичний ґрунт для їхніх домагань, а також зв'язати цю концепцію і бачення з міжнародною політикою і цілями проукраїнськи налаштованих держав, здатних підтримати українську гетьманську справу⁷³. Окрім цього, Липинський мав широкі міжнародні зв'язки не лише з митрополитом Шептицьким і польським шляхетським і науковим оточенням, а й із швейцарськими (оскільки навчався в Женеві), німецькими і австрійськими науковими і аристократичними колами.

Нова спроба, яку вперше з часів гетьмана Мазепи здійснила і використала об'єднана правобережна і лівобережна українська шляхта, прагнучи відтворити українську гетьманську державу міжнародним правовим шляхом, була зроблена в період

125-річчю від Народження Гетьмана Павла Скоропадського та 80-річчю проголошення Української держави 1918 року. Київ, 1998. С.49–54.

⁷¹ Zieba A. Radziejowski Leon // Polski Słownik Biograficzny. Wrocław, 1987. T.30. S.64–66.

⁷² Див.: *Потульницький В.А.* Нариси з української політології. С.157–161.

⁷³ Саме в цей період Липинський остаточно перейшов з позицій польського монархізму українофільського типу на позиції українського консервативно-монархічного (гетьманського) світогляду. Взагалі наведена Я.Пеленським триступенева класифікація світогляду Липинського: 1) ранній – демократичний (1908–1919); 2) середній – консервативно-монархічний (гетьманський) (1919–1929); 3) пізній – незалежний, консервативний (1929–1931), на нашу думку, є справедливою лише щодо другого періоду. (Див.: *Пеленський Я.* Передмова // Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Київ–Філадельфія, 1995. С.12). Пропонована нами класифікація така: 1) ранній – польський правобережний монархізм українофільського типу (1908–1918); 2) середній – український гетьманський монархізм, орієнтований на Павла Скоропадського (1918–1929); 3) пізній – незалежний гетьманський український монархізм (1929–1931). Останнє твердження підкріплюють слова самого Липинського, писані ним у листі до Теофіля Горникевича з Бадегу 2 листопада 1931 р.: “В ідеї я не змінив ні слова... Виступати проти негідного кандидата на монарха – це не тільки право, але і обов'язок монархіста, розуміється, в західному, класократичному, а не в азійському, охлократичному значенню цього слова... Для мене, як і для всіх гетьманців мого типу, особа гетьмана варта стільки, скільки вона варта для України” (ЦДІА України у Львові. Ф.360. Оп.1. Спр.525. Арк.2–3).

Першої світової війни. Саме тоді вперше в новітню добу на історичну авансцену слідом за Францією в 1789–1815, Польщею в 1831 і 1863, Францією і Туреччиною в 1853–1856 рр. виступила Німеччина. І вперше після першого Гетьманату ця спроба завершилась у 1918 р. успішно, хоч і не на тривалий час.